

İSLÂMÎ EDEBİYATIN ESASLARI VE KAYNAKLARI

AGÂH SIRRI LEVEND

Tanrı:

Tanrı, bütün genişliğiyle toplumu kavrayan dinî hayat içinde, düşünceleri ve duyguları bir noktada birleştirir. İslâm inancına göre Tanrı birdir. “Celâl ve Cemal” sahibidir. “Ezelî ve ebedî” dir. Yani ondan öncesi yoktur. Ondandır da olmayacaktır. “Zaman ve mekân” ile ilgisi yoktur. “Rabbü'l-âlemin”, “Hâlikü'l-kâinat”, “Müsebbibü'l-esbab” ve “İllet-i ûlâ” odur, bütün kudret ondadır. “O” anlamına gelen “Hu” zamiriyle Tanrı'ya işaret edilir. “Sure-i İhlâs” da ve daha başka surelerde böyle geçer.

İnsanlar Tanrı'yı ancak sıfatlarıyla tanıyabilirler; yarattığı eserlerle onun büyüklüğünü anlayabilirler. Tanrı'nın sıfatları ikiye ayrılır: “Selbî”, sıfatlar, “Sübûtî” sıfatlar. Selbî sıfatlar: “Kıdem”, öncesi olmamak; “baka”, sonrası olmamak; “vahdaniyyet”, bir olmak; “şeriki ve naziri” bulunmamak, ortağı ve benzeri olmamak; “hâdis” olan şeylere aykırı olmak, yaratıkların hiç birine benzememek; “kıyam binefsihi”, varlığı için başkasına muhtaç olmamak.

Sübûtî Sıfatlar: “İlim”, “hayat”, “semî”, “basar”, “irade”, “kelâm ve tekvin”dir. “Tekvin” sıfatından başka bütün öteki sıfatlarla karşıtları Tanrı hakkında “câiz ve mümkün” değildir.

Tanrı'nın ayrıca isimleri de vardır. Bunlara “Esmâ-i İlâhiyye”, “Esmâ-i Hüsna” derler. Bunlar türlü yönden ayrılabilir. Vücut'u gösterir: Şey, ve zat gibi. Vücut'un niteliğini gösterir: Kadîm, Ezelî, Ebedî, Dâim gibi, gerçek sıfatları gösterir: Âlim, Kadir, Hay, Semî, Basîr, gibi. “İzafî” sıfatları gösterir: Evvel, Âhır, Zâhir, Bâtın gibi. Selbî sıfatları gösterir: Kuddûs, Selâm gibi. “Ef'al”ı gösterir: Hâhk ve Rezzak gibi.

Esmâ-i Hüsna, Lûtfu ve Kahrı belirttiklerine göre de ayrılabilir: Rahman, Rahîm, Müheymin, Gaffar, Vahhab, Kerîm, Vâsi, Mecîd gibi sıfatlar, Cemal suretinde tecellî eden lûtf ve ihsan edici sıfatlardır. Cebbar, Kahhar, Kâbız, Müntekim gibi sıfatlar da Celâl suretinde tecelli eden kahr sıfatlarıdır.

Peygamber:

Peygamberler, insanlara doğru yolu göstermek için Tanrı tarafından görevlendirilen birer habercidir. Onlar da Tanrı'nın birer kuludur; ancak seçtiği ve sevdiği kullarıdır. Peygamberlerin ilki Âdem'dir. Âdem'den sonra türlü tarihlerde birçok peygamberler gelip geçmiş, hepsi de Tanrı'nın buyruklarını kullarına bildirerek ümmetlerini dine çağırmıştır. Hz. Muhammet son peygamberdir; kıyamete dek başka peygamber gelmeyecektir. O Tanrı'nın "habib"idir. Müslümanlar "kelime-i şahadet"i tekrarlamakla bu inançlarını belirtmiş olurlar.

أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

demekten ibaret olan bu "kelime-i şahadet"le Tanrı'dan başka Tanrı olmadığı, Muhammet'in Tanrı'nın kulu ve peygamberi olduğu "ikrar" edilmiş olur.

Buna göre Müslümanlıkta ilk konu Tanrı'nın birliği (vahdâniyyet-i İlâhiyye) ve Muhammet'in peygamberliği (risalet-i Muhammediyye) olmuş oluyor ki, hiç kuşkusuz asılların aşlı "vahdâniyyet-i İlâhiyye"dir. "Nübüvvet-i Muhammediyye" ise ancak bir araçtır.

Ehl-i Sünnet:

Kur'an'la hadisin gösterdiği yola "şeriat", şeriatın hükümlerine uyanlara da "ehl-i sünnet ve cemâat" derler. "Ehl-i sünnet", fıkıhda, kelâmda türlü fırkalara ve mezheplere ayrılmışlardır. "Ehl-i sünnet" fıkıhda dört mezhebe ayrılır:

- 1) İmam-ı a'zam Ebu Hanife (ö. H. 150=M. 767)'nin kurduğu Hanefiyye mezhebi,
- 2) İmam-ı Mâlik (ö.H. 179=M. 795)'nin kurduğu Mâlikiyye mezhebi,
- 3) İmam-ı Şâfiî (ö.H. 204=M. 819)'nin kurduğu Şâfiîyye mezhebi,
- 4) İmam-ı Hanbel (ö.H. 241=M. 855)'nin kurduğu Hanbeliyye mezhebi.

Bu mezheplerin dördü de haktır. Bunlar esas inançta değil, anlayışta ve yöntemde birbirlerinden ayrılırlar.

"Ehl-i sünnet"in dayandığı şer'î bilimler dörttür: Kitap, sünnet, kıyas-ı fukahâ, icmâ'-ı ümmet. Kitap *Kur'an*'dır; sünnet, Peygamber'in hadisleri ve davranışlarıyla gösterdiği yoldur; kıyas-ı fukahâ, fakihlerin karşılaştıkları benzerleriyle kıyaslayarak ve bu konuda verilen hükümleri gözönünde

tutarak karar vermeleridir; icmâ'-ı ümmet ise, ictihat sahib olan fakihlerin, herhangi bir hüküm üzerinde birleşmiş olmalarıdır.

Ehl-i bid'at:

Ehl-i bid'at, ehl-i sünnete karşı olan, Peygamber'in getirdiği hükümleri kendi düşüncelerine uydurmaya çalışan kimselerdir. İlk ehl-i bid'at Sıffîn Savaşı sonunda ortaya çıkan Hâricîlerdir. Bunlar Halife Osman'ı ve Ali'yi "tekfir"e dek giderler.

III. Halife Osman zamanında Abdullah b. Seba, Ali'ye aşırı sevgi esasına dayanan ve onu Tanrılık aşamasına yükselten savlarla ortaya çıktı. Böylece ayrılığın ilk temeli olan Râfızîlik başlamış, ehl-i sünnet karşısında Bâtınîlik yer almış oldu. Bâtınîler *Kur'an* ve hadisin "zâhirî" anlamından başka "bâtınî" yani gizli anlamı olduğunu söylerler. *Kur'an*'daki âyetlerle hadisleri diledikleri yolda yorumlayarak savlarına birer dayanak bulmaya çalışırlar. Kendilerine Bâtınî denilmesi bundandır.

Halife Osman'ın şehit edilmesinden sonra onun yerine geçen Ali'nin halifeliğini, Şam valisi olan Muaviye kabul etmeyince, davayı kılıçla çözümlenmekten başka çare kalmadı. İki ordu Sıffîn'de karşılaştı. Çarpışmada Muaviye ordusu yenilince, *Kur'an* hükümlerine dayanılarak davanın hakem yoluyla çözümlenmesi ileri sürüldü. Ali ordusunda bu öneriyi kabul edenler de etmeyenler de oldu. Kabul etmeyenler çekildiler. Kabul edenlerin bir bölümü de, hakem kararının Ali aleyhine çıktığını görünce ondan ayrılarak ötekilere katıldılar. Bunlar saftan çıktıkları için "Hâricî" adını almışlardır. Ali, halifeliğini tanımayan ve kendini tekfir eden Hâricîlere saldırarak çoğunu kılıçtan geçirmiş ise de, kendine bağlı olanlar azaldığından, Muaviye ile yeniden karşılaşmayarak Kûfe'ye çekilmiş, bir süre sonra da şehit edilmiştir.

Hâricîler, halifelik ve imamlık sorunu üzerinde önemle dururlar. Onlara göre, imamlıkla halifelik yalnız bir kabilenin hakkı olamaz; hangi kabileden olursa olsun adaletle iş görecektir kişi halife seçilir.

Ali tarafhsı olanlara "şîa" denilir ki yardımcıları demektir. Şîiler halifelikle imamlığı birbirinden ayırırlar. Onlara göre imamın Kureyş kabilesinden olması şarttır. İmam halife, halife de imam olmayabilir. Nitekim Ebu Bekir, Ömer ve Osman halifedir ama imam değildir. Ali ile oğlu Hasan hem halife hem imamdır. Hüseyin ise yalnız imamdır. Bu konuda şîiler kendi aralarında da anlaşamamışlardır.

Ali'nin küçük oğlu Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi, Alevîleri büsbütün çileden çıkardığı gibi, Alevî olmayanlar arasında da büyük üzüntüler yarattı.

Bâtîniğin Yayılması:

İslâm topluluğuna giren kavimlerin hepsi de, yeni dini aynı inançla candan benimsemiş değildi. Hele Müslümanlığı kılıç zoruyla kabul eden İran ve Horasan bölgelerindeki halk arasında fırsat kollayanlar vardı. Hâricîlerin düşünceleri bu bölgelerde kolayca yayılma olanağını buldu. Bir yandan yer yer ayaklanmalar meydana çıkarken, öte yandan İslâmîliğin esasını bozmağa çalışan kişilerin propagandaları, Bâtîniğin yayılmasına, birtakım fırkaların, mezheplerin, tarikatların ortaya çıkmasına yol açtı. Bâtînîler, *Kur'an*'daki birçok hükümlerin ancak "te'vil" yoluyla anlaşılabilceğini söylerler.

Bâtînîlere, doğru yoldan saptıkları için "Melâhide" denilir. Bâtîniğe, türlü inançları dolayısıyla başka başka adlar da verilmiştir. Örneğin dinin haram ettiği şeyleri mübah saydıkları için "İbâhiyye", Tanrı'nın bir ruh olarak "hulûl" yoluyla Ali'ye ve çocuklarına geçeceğine inandıkları için "Hulûliyye", yedi imam kabul ettiklerinden "Seb'iyye", Ca'ferü's-Sadık'ın oğlu İsmail'in yedinci olduğunu kabul etmelerinden "İsmailiyye" adını almışlardır. Bunlar kurucularına göre de adlar ahırlar: "Karmatiyye, Meymuniyye, Nâsırıyye, Bâbekiyye, Bahâiyye, Bâbâiyye" gibi. H. VI=M. XII. yüzyıllardan sonra, dinî fırkalar yavaş yavaş genişlemiş, gittikçe çoğalıp yayılarak İslâm ülkelerinin birçok yerleri "zâviye"ler ve tekkelerle dolmuştur. Bu hareketin gelişmesi kolay olmamıştır. Tarikat sahiplerinin düşünceleri şeriatçıların inançlarıyla çeliştikçe, bu düşünceler şiddetle karşılanmıştır. Onlar da mezheplerini gizlemek, düşüncelerini işaretler ve mecazlarla saklamak zorunda kalmışlardır.

Kovuşturma ve baskı yüzünden merkezde tutunamayan mezheplerin sahipleri, en uygun çevreyi uzaklarda, daha çok Horasan ve İran ülkelerinde buluyorlardı. Hele Anadolu XII ve XIII. yüzyıllarda türlü tarikatların yayılması için çok elverişli bir çevre idi. Bir yandan Moğol yayılmasıyla birlikte Haçlı seferlerinin verdiği yorgunluk, öte yandan Selçukluların, kendilerini saran iç ve dış düşmanlarla çarpışmak zorunda kalmaları, Anadoluyu bir savaş meydanı haline getirmiştir. Halk derin bir umutsuzluk içinde yaşamaktan bıkmış, ölümü isteyecek hale gelmişti. İşte türlü inançları yaymağa çalışan dinî fırkalar ve tarikatlar, halkın bu durumundan yararlanmışlar, yer yer açtıkları zaviye ve tekkelere halkı toplamışlardır.

Ehl-i tasavvuf:

Eshab ve tâbiîn, tasavvufu “Hak ve hidayet” yolu olarak kabul etmişlerdir. Tasavvufun esası, ilerleme ve yücelme yollarını, mal ve mülk tutkunluğunu bir yana bırakarak dünya nimetlerinden geçmek, “zühd ve takvâ” ile bir köşeye çekilip Hak’ka doğrularak “ibadet ve tâat” içinde vakit geçirmektir. Bunlara “sûfiyye”, “mutasavvıfa” denilir. Bunlar kendilerine özgü “vecd ve hal”lerle tanındılar.

Şeriat ehliyle tasavvuf ehli için amaç birdir, “tevhit”dir. Her ikisi de aynı amaca iki yoldan gitmiş oluyorlar ki, buna “tarik” denir. Şeriat ehlinin tuttuğu yol, “fikir ve nazar” tarikidir. Bu yol için amaç akıldır. Bu da ya tümünden cüz’e varmak (istidlâl, déduction) ile ya da cüz’den tüme erişmek (istikra, induction) ile olur.

Tasavvuf ehlinin yolu ise, “tasfiye” ya da “zevk ve şühud” tarikidir. Bu yoldan gidenler, “nefs-i emmâre” yi yenmeye, kendini beğenme, iki yüzlülük, kıskançlık, öfke, mal ve makam tutkunluğu gibi kötü şeylerden kendini temizlemeye çalışırlar. Kalbi “tevhid”in nuruyla ve dünya ilgilerini kesmekle tasfiye ederler.

Tasavvufta yüksek bir yol daha vardır ki, “zât-ı ehadiyyet”e “seyr ü seyahat¹” tarikidir. Bu yol için araç aşktır. Bu yoldan gidenler ötekilere göre ülkülerine daha çabuk erişirler. Bunlar Tanrı düşüncesiyle kendilerinden geçmiş kimsler (ehl-i cezbe)dir; kendilerini ölmüş sayarak (mevt-i irâdî) dünyadan ilgilerini keserler.

Kimi kez kalbi tasfiyeden sonra ruhun “âlem-i Kuds”e tutkunluğu ile bir bilim daha meydana çıkar ki, bu da “mükâşefe”dir. Bilimin son aşaması, yani “ilm-i hakikat” budur.

Arpa Emini-zade Sami (Ö.H. 1147=M. 1733) tasavvufdaki bu “ilm-i hakikat”ın aşamalarını şöyle anlatıyor.

Güşeyle merâtibde nedür ‘ilm-i haķıķat
Erbâb-ı şühüd eylediler böyle rivâyet
Olmışdı o Maħbûb-ı serâ-perde-i lârayb
İtlâķ-ı nikâb-ı harem-i ğayb-ı hüviyyet

¹ Burada seyr, bir hükümden bir hale ve bir halden başka bir hale geçiştir ki manevîdir.

Bizzât idüp şive-i âgâz-ı te'ayyün
 Âyine-nümâ oldu cemâl-i ahadiyyet
 Esmâ vü şifât ile zuhûr eyledi a'yân
 Çün itdi düvüm mertebede cilve maḥabbet
 Ervâḥ-ı besâ'itde ki oldu mütecellî
 Ta'yîn idemez anı ser-engüst-i işâret
 Düşdikde merâyâ-yı mişâliyyeye 'aksi
 Şahrâ-yı teḥayyülde göründi nice şüret
 Bu mertebeden sonra semâvât ü'anâşır
 İtdise mevâlîd ile tertîb-i şehâdet
 İnsân olup ün müzec-i kül zât ü şifâta
 Pes mazhar-ı tām oldu bu cümle ḥazarâta
 Oldı ḥat-ı mecmû'a-i pişânî-i insân
 Hük-m-i (ḥaleḫa 'Allahü 'alâ şüreti Raḫman)
 Baḫ dîde-i 'ibretle o âyine-i pâke
 Olsun dir iseñ pertev-i taḫḫîḫ nümâyân
 'Ârif iseñ ey ḫâlib-i Ḥaḫ sen seni añla
 Gencîne-i maḫfiye maḫaldür dil-i vîrân
 Bil geldiğini mülk-i vücûda ne içündür
 Sa'yit olasın pâdişeh-i kişver-i 'irfân

Yaradılış:

Tanrı, varlığını ve ululuğunu bildirmek için evreni yoktan var etmiştir. Bütün varlıklar ve yaratıklar onun eseridir; olaylar onda son bulacaktır. Ancak o yarattıklarının hiç birine benzemez. Su, toprak, hava ve ateşten ibaret olan "anâsır-ı erbaa" meydana gelince, önce bitkiler görülmeye başlamış, sonra hayvanlar en sonra insanlar vücut bulmuştur. İlk insan Âdem'dir. Âdem'le Havva'nın birleşmesinden insan kuşakları türemiştir.

İnsan yaratıkların en seçkinidir; "eşref-i mahlûkat"tır. İnsanların alın yazısı "levh-ı mahfuz" da yazılıdır. Tanrı herkesin nasibini kendi yeteneğine ve hakkettiğine göre ayırmıştır. Her kapı kapanabilir; ama Tanrı'nın acıma ve bağışlama kapısı kapanmaz.

Evren bir “kitab-ı hikmet”tir; yazarı Tanrı’dır. Bu âlem ibretle bakılacak bir levhadır; tükenmez bir hazinedir. Tanrı biribirine karşıt olan varlıklarla bu âlemi doldurmuştur.

Taşlıcalı Yahya (Ö.H. 990=M. 1582) *Gülşen-i Envar* adlı mesnevîsinde “ehl-i sünnet” anlayışı içinde yaradılışı şöyle anlatıyor:

Daği yoğiken bu zemîn ü zamân
Hâzret-i Hâk var idi ancak hemân

Görmez idi kimseler encüm yüzün
Açmamış idi daği ‘âlem gözün

Yoğidi hem nün-ı nigün-ı cihân
Ya’nî doğuz dâ’ire-i âsmân

Şâbit ü seyyâreye mihr-i Vedūd
Zerre gibi virmemiş idi vücūd

Secde-i şükr itmemiş idi cibâl
Levha kalem yazmamış idi mişâl

Bitmemiş idi gicenün sünbülü
Hem kamerün lâlesi mihrün güli

Cevher-i cāna beden-i ins ü cān
Olmamış idi daği bār-ı girân

Gâ’ib idi nokta-i rüy-ı zemîn
Âdem ü Havvâ vü mekân ü mekîn

‘Âşık u ma’sûk ile ‘ışk-ı Vedūd
‘Aynı ile bulmamış idi vücūd

Olsa idi gamze-i cānân ‘amî
Dil ne bilürdi elem-i ‘âlemi

Nev’-i beşer hem melek-i muhteşem
Şeyn-i şeyâtîn ile çekmezdi gam

İtmez idi âl ile ehl-i zalâl
Fikre varup rā gibi eğri hayâl

Gelmemiş idi yüze mülk-i cihân
Olmış idi bağr-ı ‘ademde nihân

Qıldı celâl ü 'azamet iktizâ
'Älemi halqeyliye Ma'büd ola

'Ayn-ı 'ademden aqa âb-ı hayât
Zinde ola emri ile kâ'inât

Qudret eli Âdemi mevcüd ide
Hiqmet ile sâcid ü mescüd ide

Cismi tılsımını 'iyân eyliye
'İlmin aña genc-i nihân eyliye

Âdeme esmâsını ta'lîm ide
'İlm ile tekrîm ide ta'zîm ide

Qullarını kendüye müştâk ide
Qapusını Ka'be-i 'uşşâk ide

Havf u recâ ile kamu 'âşikân
Eyliyeler nâle vü âh ü figân

Mürşid-i kâmilleri fâzılları
Vâsıl ide kendüye qâbilleri

Nür-ı Muḥammed yaradıldı hemân
Zâhir ola başladı andan cihân

Geldi zuhûr eyledi deryâ-yı cüd
Buldu talazlar gibi 'âlem vücüd

Levḥa qalem yazdı ḥaṭ-ı müşk-bâr
Zulmet ü nûr oldu me'an âşikâr

Encüm ile virdi göke zîb ü fer
Qıldı bu toquz ṭabaḳı bir güher

Qadre irişdi felek-i bîesâs
Giydi nücüm ile mücevher libâs

Dağlar ile toğdı fezâ-yı cihân
Âb-ı hayât ile şulandı hemân

Qudret eli yazdı bilüp hikmetin
Âdem'üñ evvel elif-i qâmetin

Çekdi anuñ ƣadd-i bülendi 'alem
Geldi melekler nazarına o dem

Cümleye emreyledi Rabbü'l-Vedūd
Dāl gibi Ādem'e ƣıldı sücūd

Ƣaylī 'inād itdi ol 'ulvī-mizāc
Göñline geldi 'adem-i ihtiyāc

Sürdi melekler anı der-gāhdan
Kendüni düreyledi Allah'dan

Eyledi cumhūra muhālif işi
Añlamadı ol zarar-ı fāhişi

Viridi kerāmet nazarıñ Ādem'e
Geldi şeref Ādem ile 'āleme

Hālet-i esmā ile ol Şāh-ı cūd
Bildirdi nedür sırr-ı serā-yı vücūd

Ādem olur mazhar-ı 'ilm ü kemāl
Niteki enhāra vücūd-ı cibāl

Doldı benī Ādem ile her taraf
Rüy-ı cihān buldı bu yüzden şeref

TASAVVUF

Tasavvuf ehline göre, Tanrı'dan başka varlık yoktur. لا موجود الا الله bu ana düşünceyi belirtmek için söylenmiştir. Tanrı tek varlıktır. "Vücud-ı mutlak" odur; ezeli ve ebedi kudret ondadır. Evrende var olarak gördüğümüz eşyanın gerçek ve ayrı bir varlığı yoktur. Hepsi de Tanrı'nın birer "tecelli" sidir. Tanrı evreni yoktan var etmek isteyince, önce "nur-ı Muhammedi"yi yaratmış, ondan cihan meydana gelmeye başlamış, ilâhî cömertlik denizi dalgalanarak evren vücud bulmuş, dokuz felek kurulmuş, gök yıldızlarla döşenmiş, ışık ve karanlık belirmiştir.

"Kemal" ve "Cemal" sahibi olan Tanrı kendini görmek ve göstermek istemiş, bu istek varlıkların meydana gelmesinin nedeni olmuştur. Şu beyitler bu inançla yazılmıştır:

Kendü hüsniñ hūblar şeklinde peydâ eyledün
Çeşm-i 'âşıkdan dönüp soñra temâşâ eyledün

Çünkü sen âyine-i kevne tecellâ eyledün
Öz cemâlün çeşm-i 'âşıkdan temâşâ eyledün

Herşey, kendine karşıt olanlar karşılaşınca belli olur. “Vücut-ı mutlak”ın karşıtı “adem-i mutlak”tır. İşte “Vücut-ı mutlak”, “adem-i mutlak” ile karşılaşınca varlıklar tecelli etmiştir.

Şair şöyle diyor:

Yâr kendin görmeğe âyine icâd eylemiş
Şüret-i icâd-ı 'âlemden bu ma'nîdür ğarâz

Bu “adem-i mutlak”ın da başlı başına bir varlığı yoktur. Ancak bir ayna gibidir. Tecelliye yol vermek üzere geçici bir an için beliren bir hayalden başka bir şey değildir. Demek ki, varlıklar “Vücut-ı mutlak”ın “adem-i mutlak” ile karşılaşmasından tecelli etmiştir. Aynada beliren, nasıl bir gölge ise, dünyadaki varlıkların da gerçek bir niteliği bulunmaması, bir gölge, bir hayal olması çok doğaldır. Tanrı bir an için tecelli etmemeyi dilese, bütün bu gördüğümüz varlık bir anda ortadan kalkar. Şu beyitler bu inançla kaleme alınmıştır:

Tahkîk olmsa naķş-ı temâşil-i kâ'inât
Yâ h'âb ü yâ hayâl ü yehūd bir fesânedür
Şüretde nazar eyleriseñ sen ile ben var
Ammâ ki haķikatda ne sen var u ne ben var

Bunlara var denilmesi mecaz yoluyledir; Tecelliye “mazhar” oldukları içindir, yoksa başlı başına varlıkları yoktur.

Zaman meydana gelmeden önce, Tanrı görünmeyen âlem (âlem-i kitman)da gizli (meknuz) idi. Tanrı şöyle buyuruyor

كُنْتُ كَنْزًا مَحْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ بِهِ

Anlamı: “Ben gizli bir hazine idim; istedim ki bilineyim ve bilinmek için şu halkı yarattım” (hadis-i kudsi).

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

Anlamı: “Onun emri, bir şeyi irade buyurduğu vakit, ol, der; o da olur” (Yasin suresi, 79. âyet).

Peygamber, “Tanrı âlemi yaratmadan önce nerede idi?” sorusuna “amâ” da idi cevabını vermiştir.

فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٍ وَلَا تَحْتَهُ هَوَاءٍ

Buna “amâ” denilmesi, belki Tanrı’dan ayrı hiç bir kişinin bu gerçeği göremeyeceğindedir.

Nâbi şöyle diyor:

Zihî mebde’ ki bireng-i ‘amâdan eylemiş taşvîr
Hezârân çihre-i rengin hezârân dîde-i bînâ

Eşyanın meydana gelmeden önce “ilm-i İlâhî”de belirli olan suretine “a’yan-ı sâbite” derler. Bunlar türlü yetenekte oldukları için tecelli anında, Tanrı’nın “esma ve sıfât”ı her birinde kendi yeteneğine göre meydana çıkar. Varlıkların çokluğu ve başka başka görünmesi bundandır. Yoksa “Vücut-ı Hakikî” birdir.

Samî’den:

Vahdeti seyridemez ahvel nigâh-ı iştibâh
Hestî-i eşyâ-yı gûnâ-gûn bir güyâ iki

Nabî’den:

Tehâlûf şuretâ mâni’ degüldür vahdet-i aşla
Olur bir şahdan sürh u sefid ü hâr-ı gül peydâ

Muallim Naci’den:

Allah ki mücid-i cihândır
Her türlü niğâbdan ‘iyândır
Keşretde hezâr renge girmiş
Her mazhara başka reng vermiş

Tecellinin nasıl meydana geldiğini Tanrı’dan başka kimse bilmez. Ancak âlem, tecellinin meydana gelmesiyle var (hâdis), hemen ashna dönmesiyle yok (fânî)’tur. Ama bu tecelliler o denli hızlı ve süreklidir ki iki tecelli arasında hiç ayrılık duyulmaz, Böyle sürüp gitmekle biz görülenleri var sanırız.

Tecelliler, türlü evrelerden geçerek amaca varır. Bu evrelere “hazret” derler ki mertebe demektir. Sûfiler beş mertebe kabul ederler¹.

1) Hazret-i Gayb-ı Mutlak’dır. Buna “âlem-i lâteayyün”, “âlem-i itlâk”, “amâ-yı mutlak”, “hakikat-ı hakayık”, “gaybü’l-guyub” da derler. Bu makam “a’yân-ı sâbite ve hakayık-ı ilmiyye” âlemidir.

2) Âlem-i ceberut’tur. Buna “teayyün-i evvel”, “tecellî-i evvel”, “akl-ı evvel”, “hakikat-ı Muhammediyye”, “ruh-ı izafî”, “ruh-ı küllî”, “gayb-ı muzaf”, “kitab-ı mübin” de derler.

3) Âlem-i melekût’tur. Buna “âlem-i misal”, “âlem-i hayal”, “teayyün-i sâni”, ““sidretü’l-münteha”, “berzah-ı sugrâ”, “âlem-i tafdil” de derler.

4) Âlem-i şahadet’tir. Buna “âlem-i mülk”, “âlem-i nâsut”, “âlem-i his”, “âlem-i anâsır”, “âlem-i eflâk ü encüm”, “âlem-i mevâlid” de derler.

5) Âlem-i insan-ı kâmil’dır. Bu, öteki dört hazretin hepsini kapsar. Son mertebe olduğu için bütün mertebelerin sırrı ve her âlemin özeti onda bulunur. İnsan, “arsa-i ilm” den ayrıldığından beri her mertebeden geçmiş ve hepsinden birer emanet almıştır.

İnsan “nüsha-i esrar-ı İlâhî”dir. Çünkü bütün “esma ve sıfât-ı İlâhiyye” öteki varlıklarda ayrıntılı ama dağılık bulunduğu halde, insanda özet halinde, toplu olarak bulunmaktadır. Mevlâna şöyle diyor:

هر چه در افاق موجودات هست
همچنین تمثال آن در انفسست

“Evrendeki her varlığın timsali insanda da vardır” anlamına gelir. Bunun içindir ki

مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ

“kendini bilen Tanrı’sını bilir” denilmiştir.

Bârgâh-ı cenâb-ı Mevlâ’yı
Arama âsmânda kendüne gel

Burada “kendine gel” hem hatırlatmadır, hem de “kendini tanı” anlamına kullanılmıştır.

¹ Bu mertebenin sıraları türlü tasavvuf kitaplarında değişir.

Bir beyit:

Bil kendüñi Allah'ıñı bilmekse murâduñ
Kim nefsinı 'ârifse odur 'ârif-i billah

Taşlıcah Yahyadan:

Mü'min olan mü'mine mir'âtdur
Revzen-i envâr-ı kerâmâtdur

Şeyh Sezaî'den:

Âdemi ma'nîde mir'ât eyleyenler zâhirâ
Seyrider Allah'ı halkda halkı da Allah'da

Bu son beyit المؤمن مرآت المؤمن hadisine işarettir. Mü'min, "vâ-
hibü'l-iman anlamına Tanrı'nın da bir adıdır. Mevlâna şöyle diyor:

ای نسخه اسرار الہی کہ توئی
وی آینه جمال شاہی کہ توئی
بیرون ز تو نیست ہر آنچه در عالم هست
در خود بطلب ہر آنچه خواهی کہ توئی

Anlamı: Sen ki ilâhî sırların nüshasımsın; sen ki Tanrı güzelliğinin ayna-
sımsın; âlemde var olan her şey senin dışında değildir; isteyeceğin her şeyi ken-
dinden iste.

İnsanın aziz olması gönlü nedeniyledir. Gönül Tanrı'nın Kâbe'sidir,
her şeyi orada aramalıdır.

Kible-gâh-ı Kibriyâ'dur yıqma qalbin kimsenüñ

Seyyid Nesimî'den:

Çünkü bildüñ mü'minüñ qalbinde bir Allah var
Niçün 'izzet itmedüñ ol beyte kim Allah var

Her ne var âdemde var âdemden iste Hak'kı sen
Olma İblis-i şakî âdemde sırru'llah var

İnsanın nefsi iyiliğe de kötülüğe de elverişlidir. Bunun için nefsi eğitmek
gerekir. Nefs, kendi haline bırakılınca kötülüğe sürüklenir. Eğitilmeye baş-
layınca, önce kinama (levvâme) aşamasına, sonra sırasıyla iyiyi kötüyü iç-

ten sezme (mülhime), durgunluğa erme (mutmainne), Tanrı'dan hoşnutluk (râziye), Tanrı'nın insandan hoşnutluğu (marziye) aşamasına yükselir. "Marziye'nin üstünde "sâfiye" aşaması, onun da üstünde "makam-ı Mahmud" vardır.

"Mutmainne" aşaması evliyanın ilk basamağıdır. İnsan nefsi bu aşamada ruhun rengini taşır, erdemleşir. "Râziye" ve "marziye" aşamasında kalp, Tanrı sevgisi ve saygısından başka (mâsivâ) herşeyden boşalır. Son iki aşama "kâmillik" ve "mürşitlik" aşamasıdır. "Sâfiye" aşaması, "kutupluk", "gavs-ı a'zamlık", kutbü'l-aktabluk", peygamberlik aşamasıdır. "Makam-ı Mahmud" ise, âhır zaman peygamberi olan Hz. Muhammed'in aşamasıdır.

Şeriatin gereklerini yerine getiren insana tarikat kapısı açılır. Tarikatın gereklerini yerine getiren insana gerçeklik kapısı açılır. Gerçeğin gereklerini yerine getiren insana "ma'rifet" kapısı açılır. Gittikçe yol incelik, yük ağırlaşır, insan olgun bir hale gelir.

Hakikat ve ma'rifet aşamasında insan varlığı Tanrı varlığında erir, kaybolur. "Fenâ fi'llah", "baka bi'llah" budur. İnsan için bu aşamada Tanrı'nın iradesinden ve kudretinden başka bir irade ve kudret düşünülmez. Bunun içindir ki velîler, Tanrı'nın sıfatlarına "mazhar" oldukça, Tanrı'nın görüşüyle görür, Tanrı'nın duyusuyla duyar, Tanrı'nın diliyle söyler, Tanrı'nın kudretiyle yürürler.

"Kutubluk", "Kutbü'l-irşadlık", "gavs-ı a'zamlık", Kutbü'l-aktabluk", manevî tasarruf makamlarıdır. Üçler, yediler, kırklar diye anılan velîler de bu manevî makamlardadırlar.

Velîlik aşamasına erişebilmek için, çokça ibadette bulunmak Tanrı'dan gayri her şeye yüz çevirmek, yalnız Tanrı'ya doğrulmak, gönlü ve düşünceyi ona bağlamak gerekir. Bu da ancak uğraşmakla ve bir "mürşid-i kâmil"e kapılanmakla olur.

İsmail Hakkı'dan:

Menzil-i makşûda irmek sâlike âsân olur
Ger muqaddem pîr-i irşâd ile şohbet var ise

Lâmekânî Hüseyin'den:

İki 'âlem sevgisin kalbümünden ihrâç eyleyüp
Mürşid-i kâmilden ayruğun ferâmûş eyledüm

İslâm'da Tasavvuf:

İslâm mutasavvıflarına göre tasavvufun amacı insanları iç temizliğine, gönül rahatlığına, sonunda da kurtuluş (salâh)'a kavuşturmaktır. Bu da Tanrı'yı çok "zikir" ile elde edilir. Geleneğe göre, Peygamber eshabından bir topluluğa لا اله الا الله "kelime-i tevhid"inin hep birlikte tekrarlanarak zikrettirmişti. Yine geleneğe göre, Peygamber, Medine'ye hicreti sırasında Hıra mağarasında gözlerini yumdurarak Tanrı'yı gizlice zikretmesini Ebu Bekir'e, başka bir zamanda da yine gözlerini yumdurarak Tanrı'yı açıktan zikretmesini Ali'ye "telkin" etmiştir.

İslâm tasavvufu *Kur'an*'a ve Peygamber'in sünnetine dayanır. Bu konuda âyetlerden ve hadislerden de bazı örnekler verilir:

.... اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Anlamı: "Haberiniz olsun ki kalpler Tanrı'yı zikretmekle yatıştır ve rahata kavuşur" (R'ad suresi, 28. âyet).

فَاذْكُرُونِيْ اَذْكُرْكُمْ

Anlamı: "Beni zikredin ki, ben de sizi zikredeyim" (Bakara suresi, 152. âyet).

.... وَاذْكُرْ اللّٰهَ كَثِيْرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ

Anlamı: "Tanrı'yı çok zikrediniz ki felâh bulasınız" (Enfal suresi, 45. âyet).

Hadisler arasında da şunlar anılabilir:

"Tanrı'yı zikredenle etmeyen, diri ile ölüye benzer" (*Sahih-i Buhari*, c. VII, s. 168).

"Tanrı'nın 99 ismi vardır. Kim onları ezberler ve sayarsa cennete girer" (*Termizî*, c. XIII, s. 34-42).

"Zikrin en erdemlisi La İlahe illa'llah, duanın en erdemlisi El hamdü li'llah'dır" (*Sünen-i İbnü Mâce*, c. II, s. 420).

Mutasavvıflar, daha birçok âyet ve hadis göstererek onlardan hükümler çıkarırlar:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ ° وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ ° وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ
وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى . . . .

Bu âyet Bedir gazvesinde nâzil olmuştur. Anlamı: “Siz onları öldürmediniz, Tanrı öldürdü. Yâ Muhammed, onların yüzlerine toprak atıp gözlerini kör eden Tanrı’dır” (Enfak suresi, 16. âyet). Bu gazvede Peygamber Tanrı’dan yardım istedi. Cibril gelip Peygamber’e: “Bir avuç toprak alıp düşman tarafına at” dedi. Peygamber de onun dediği gibi yaparak kâfirlerin yüzlerine toprak serpti. Bunun üzerine kâfirler bozguna uğradılar. İşte bu âyetin nâzil olmasının nedeni budur.

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ ° وَيَبْقَى وَجْهٌ رَبِّكَ ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ . . . .

Anlamı: “Ne varsa hepsi geçicidir; kalan ancak Celâl sahibi olan Tanrı’nın kendisidir” (Rahman suresi, 26. âyet).

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ . . . .

Anlamı: “İlk ve son, zahir ve batın odur” (Hadid suresi, 3. âyet).

TARİKATLAR:

Tasavvuf, birçok tarikatların meydana gelmesine yol açmıştır. Melâmiyye, Kadiriyye, Rifaiyye, Mevleviyye, Nakşbendiyye, Şâzeliyye, Salâhiyye, Nâzenin vb. Bütün tarikatların ortak esası “zikir”dir. Zikrin de çeşitleri vardır: “Lisanî, cehrî, kalbî, sırrî, hafî, hafiyü'l-hafî” olur. Tevhid belirli kez tekrarlandıktan sonra “Allah” adı, bundan sonra da Tanrı’nın öteki adları ve sıfatları sırasıyla tekrarlanır:

Her nefesde zikr-i Hak tevfiğ-ı Rahman’dur bize
Âyet-i “zikre’n keşîre’n” emr-i Qur’ân’dur bize

Bu zikir, tek ya da toplu olduğuna göre başka başka yolda yapılır. Her tarikatın ayrı zikir biçimi olduğu gibi, her birinin de ayrı “evrâd” ve “mukabele”leri vardır. Her gün okunan evrâd, tarikatın pîrleri ve şeyhleri tarafından düzenlenir. Tarikata bağlı olanlar bu evrâdı belirli zamanlarda okurlar ve bunu sürdürmeyi görev bilirler. Tarikatlardan her birinin kendine özgü “âyin”i “erkân ve âdâb”ı, “evrâd”ı olduğu gibi, her birinin özel kıyığı, zâviyesi ve kabul töreni vardır.

Melâmilik:

Melâmilik ayrı bir tarikat olmayıp bir neşe ve bir haldir; amaca varmak için, bir yol, bir gidiştir. Melâmilerin özel kılıkları ve zâviyeleri olmadığı gibi, âyinleri, kabul törenleri, tövbe ve zikir “telkin”leri de yoktur. Onlarda ancak kalbî zikir vardır; ibadetleri de gizlidir. Nefsi arıtmak ve doğruluk Melâmilikte esastır.

Her tarikatta, mürîdin tarikata girmesinde ayrı bir “teslik” tarzı olduğu halde, Melâmilerde bu da yoktur. Bütün tarikatlarda “sâlik” nefsi yenmek için uzun bir didinme evresi geçtikten sonra “vahdetin sırrı”na erer. Artık İlâhî neşveye kavuşmuştur; her şeyi hoş görür. O zaman bütün kayıtlardan kurtulmuş olduğunu duyar ve onları küçümsemeye başlar. Melâmiler “riyazet ve mücâhede” evresini geçirmeden bu hale ererler.

Sayıdığımız tarikatların hepsinin ayrı yolları, gidişleri, davranışları, törenleri vardır. Yalnız Şâzeliyye, Salâhiyye, Nâzenin tarikatlarında “müşahede-i Hak”tan başlanır. Yani sahibinden esere gidilir. Muhyiddin-i Arabî’nin kabul ettiği yöntem budur. İmam-ı Gazâlî’nin yöntemi de eserden sahibine geçmiştir. Yani önce nefsini tanımaktan işe başlamaktır:

مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ

Mevlevîlik:

Melâmilikten etkilenen Mevlevîlikte de “esma” yoktur. Yalnız “Allah” adı ve “semâ” vardır. Mevlevîler bu semâ’ ile coşarlar. Mevlevîlerde dervişlik için “ikrar” verip binbir gün çileyi tamamlamak gerekir. Musiki ve raks mevlevîlikte büyük bir yer tutar. “Semâ” Mevlevîlerin raksı, “sikke” külâhı “ney ve kudum”da başlıca musiki âletleridir:

Yayabaşızade’dan

Κuru efsâne şanur şüfî şadâ-yı nâyı
Neyle sâlik idi gör sikke-i Mevlânâ’yı
Tutdı âfâkı şadâ-yı ney ile şevk u semâ’
Şöyle kim raksa getürdi felek-i mînâyı

Şahidî’dan:

Ka’betü’l-’uşşâk olupdur hânkâh-ı mevlevî
Tâc-ı ‘izzet ser-firâzıdır külâh-ı mevlevî

Esrar Dede'den:

Gören şanur ki şafâdan semâ'-ı râh iderem
Döner döner bakaram küy-i yâra âh iderem

Bir beyit:

Semâ'-ı mevlevî gösterdi bende şemme vechu'llah
Ben ol mihrâba döndükçe bu 'âlem dönse çevrilmem

“Şemme vechu'llah” *Kur'an*'dan alınmıştır.

وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ
إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

Anlamı: Maşrik ve magrib, yani yeryüzünün hepsi Allah'ındır. Siz bulunduğunuz her yerde yüzünüzü Mescid-i Haram'a çevirirseniz, Allah'ın emrettiği kibleye dönmüş olursunuz. Alîm olan Allah'ın rahmeti geniştir (Bakara suresi, 115. âyet).

Mevlevîliğin esasları olan “semâ” ve “devran”ın doğru olup olmadığı İslâm âleminde başlıca tartışma konularından biri olmuş, “semâ” ve “devran-ı sûfiyye”nin “câiz” olup olmadığı hakkında birçok eserler kaleme alınmıştır¹.

Bütün bu tarikatlar, Türk edebiyatında, bu edebiyatın tekke şiiri bölümünde geniş yankılar uyandırmıştır. Hele her tarikatın yöntemini, “erkân, âdâb, evrad ve mukabele”lerini anlatan eserler önemle yer tutar. Ayrıca, her tarikatın kendi “sülûk yolu”nu bildiren tarikat-namelerle, kurucuları ve şeyheleri için yazılmış menâkıb mecmuaları da vardır.

Rifâî tarikatının âyinlerinde şeyhler, kızgın şişleri vücudun türlü yerlerine saplarlar; çıplak ayakla ateşe basarak yürürler. Şu beyitler rifâî tarikatının özelliklerini gösterir:

Bu yolda her kim virür ise varı
Keşfitdürür Allah aña esrârı
Buhur nâr içinde ol gül'izârı
Nâr bize gül-zârdur biz Rifâîyüz

¹ Bu konu için bkz., Agâh Sırrı Levend, *Aşık Paşa'ya Atfedilen İki Risale*, TDAY, Ankara 1955, ayrı basım, TDK yayını.

Şu beyitlerle Halvetiliği anlatır:

Tarîk-ı Halvetiyye berzahı bir tırfa vâdîdür
O vâdîden daği tahkîk ideyüm saña icmâlâ
Hakîkî-zâde Şeyh 'Osmân ile çok halvet itdüm ben
Yidi yıl bir mezâr içre çekerdüm zîkr ile esmâ

Oğlen Şeyh İbrahim

Şu beyit de Kadiriliği bildirir:

Qâdiriyüz dönerüz 'ışk ile devnâniyüz
Mest-i şürîde-ser-i neşve-i Geylânî'yüz

Hersekli Arif Hikmet

Hurufilik:

Hurufilik, esas bakımından tasavvuf sistemine dayanır. Tasavvufda olduğu gibi ancak "Vücut-ı mutlak" vardır. "Kemal-i mutlak" ve "Cemal-i mutlak" odur. Tanrı kendini görmek ve göstermek isteyince, önce "kelâm" suretinde tecelli etmiş ve harflerle belirmiştir.

Bu harfler, yalnız kelâmın değil, bütün varlıkların aslıdır. Eşyanın cevheri "harf"dir. Herşey cisim haline gelmiş bir kelâm hükmündedir. Ezeli kudret, kemalini ve cemalini insan yüzünde göstermiştir. İnsan yüzünde bütün varlıkların esasları olan 28 harf bulunabilir.

Örneğin, dişler 28'dir; "menâzil-i kamer" de 28'dir. Eğer 1 eksik ya da 1 fazla çıkarsa "nokta-i tahte'l-ba", 2 çıkarsa "hal ve mahal", 3 çıkarsa "mevalîd-i selâse", 4 çıkarsa "anâsır-ı erbâa", 5 çıkarsa "havas-ı hams" gibi şeyler katmak ya da çıkarmak suretiyle tamamlanır.

İnsanın yüzünde 4 kirpik, 2 kaş bir de saç vardır ki, bunlar ana tüyledir; 7'dir. Sonradan biten 2 yanaktaki sakal, 2 burundaki kıl, 2 yandaki bıyık bir de çenedeki sakal ki, bu da baba tüyledir; 7'dir. İki7,14 eder. Bunu "hal ve mahal" bakımından 2 ile çarpınca 28 olur.

İşte Hurufiliğin esasları budur. Kurucusu da Fazlu'llah-ı Naîmî-i Esterâbadî (Ö.H. 796 = M. 1393)'dir. Fazlu'llah, Arap alfabesindeki 28 harfe, Fars alfabesinde پ ، چ ، ژ ، گ harflerini de katarak harflerin sayısını 32'ye çıkarmıştır.

Fazul'llah, yarısını Farsça yarısını Esterâbat lehçesiyle kaleme aldığı *Câvidan-ı Kebir* adlı eserinde hurufiliğin esaslarını açıklamıştır. Fazlu'llah'ın

halifeleri, şeyhlerinin Tanrı'lığına inanmışlardır. Kendi de *Câvidan*'ında şöyle söyler:

ادمى گر طالب حقى بيا
بشنو اسرار خدا را از خدا

Anlamı: Eğer sen Âdem isen ve Hakkı istersen gel, Tanrı'nın sırlarını Tanrı'dan işit.

Fazlu'llah'ın halifelerinden olup sonradan ona karşı çıkarak "ilm-i nokta" adında yeni bir bilim kuran Mahmud-ı Sencânî de *Câvidan-ı Sagir* adlı bir kitap yazmıştır.

Hurufîliğin de kendine özgü bir edebiyatı vardır. Bu edebiyat, Nesimî, Misalî, Refiî, Penahî ve Arşî gibi hurufîliğe büyük bir inançla bağlanmış şairlerin, gerek hurufîliğin esaslarını yaymak amacıyla yazdıkları öğretici manzumelerde, bu inançla meydana getirdikleri şiirlerde, gerek bu hurufîliğe ait sonu gelmeyen "te'vil"lerle dolu yazılardan toplanmıştır. Bu manzumeler birçok terimler, işaretler ve remizlerle doludur.

Arşî'den:

Kelâm-ı zât idüm kün emri irâd olmadan evvel
Bu hâk ü bād ü âb ü âteş icâd olmadan evvel

Gezerdüm üçyüz altmış menzili gün gibi şeb tâ rûz
Bu eflâk-i zümürüd-fâm bünyâd olmadan evvel

Baña bildirmiş idi sirr-ı esmânuñ beyânın hep
Melâ'ik zümresine Âdem üstâd olmadan evvel

Birinci beyitte evren meydana gelmeden önce "kelâm-ı nefis idim, yani henüz harf olarak belirmemiştim" diyor. "Hâk, bād, âb, âteş", "ânasır-ı erbaâ" denilen dört esastır ki, bu da dört harfin işaretidir.

İkinci beyitte 360 menzilden bahsetmekle, 360 derecelik bir daireyi, bir devri belirtiyor.

Üçüncü beyitle, Tanrı her şeyin adını Âdem Peygamber'e öğretmişti. Melekler Âdem'e secde ettiler. Âdem onlara üstat oldu, diyor.

Hurufîlik, birçok tarikat sahipleri üzerinde etki yapmıştır. Hiç hurufî olmayan şairler bile manzumelerinde hurufîlik ile ilgili kelimeler ve terimler

bulundurmuşlardır. Gerçi bütün tasavvıflar “esrar-ı huruf”a, harflerin ve noktanın erdemine inanırlar. Ama birçok tarikat sahipleri bu derecede kalmamışlar, hurufiliğin remizlerini ve terimlerini benimseyerek eserlerinde kullanmışlardır.

Halvetiyye tarikatının Mısıriyye kolunun kurucusu Mısri Niyazi (Ö.H. 1105=M. 1693) bir manzumesinde şöyle diyor.

Aç gözin Dil-dâra bak ref'ola vechüñden niķâb
Zulmeti sürdi çıkardı ara yirden âftâb

Otuz iki harfi bildük dört kitâbuñ aşlıdur
Şafha-i vechüñde yazılmış kamu bîrtiyâb

Mekteb-i 'ırfâna gir okı bu 'ilmüñ aşlını
Gör ki nice dercolupdur bu 'ilimde dört kitâb

Her ne okırsañ çün otuz ikiden hâlî degül
Yüzinüñ metnini şerhider okunan faşl u bâb

Mevlevî Yusuf-ı Sinecak (Ö.H. 953=M. 1546)'in bir manzumesinden:

Ruħlaruñ hızında zâhir olalı sî vü dū haṭ
Âdeme ta'lîm olan esmâ bilindi bînoķaṭ

İstivâ-yı vech-i âdemden 'ubür iden bilür
Kim ne yüzden tâ olupdur ümmet-i Ahmed Vasat

Ferişteoğlu, *Aşk-name*'sinde “ümmet-i vasat” deyimini şöyle açıklıyor: “İbrahim aleyhisselam saçını iki pare eyledi. Muhammed Sallalahü eleyhi vesellem dahi gelüp, dedem sünnetidür, diyü iki pare eyleyüp istiva sırrını gösterdi. Cemî'-i eşya istiva üzerine mahluktur¹ وَالنَّوَا الْحَبِّ وَالنَّوَا¹ İN¹ اللّٰهَ خَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَا¹ Sırrına dahi Muhammed ümmeti irişdi. Anunçün ümmeti vasat öldi” (En'am suresi, 95. âyet).

Mevlevî Semâî Mehmet Dede (Ö.H. 936=M. 1529)'nin bir manzumesinden:

Sî vü dū harfden nişândur dişlerüñ
Dört kitâba çün beyândur dişlerüñ

¹ Anlamı: Allah tane ve çekirdekleri yarar ve onlardan ot ve ağaç bitirir.

Gevher içre ger nihândur dişleriñ
 Hâk bilür hatm-i dehândur dişleriñ
 Her dü kevnüñ varı çün destüñdedür
 Bîst ü heştüñ çarı çün destüñdedür
 Ğam-güsâruñ zârı çün destüñdedür
 Muştafâ'nuñ ğârı çün destüñdedür

Bektaşîlik:

Hurufîlik, asıl Anadolu'da yayılmış bulunan Bektaşîlik, Babâîlik, Ahîlik, Abdallık, Kızılbaşlık, Kalenderîlik, Hayderîlik gibi Batınî tarikatlar üzerinde etki yapmıştır.

Bektaşîlikte "Allah-Muhammed-Ali" üçlemesi vardır. Bektaşîlere göre, "sırr-ı hüviyyet" doğrudan doğruya Muhammed'den Ali'ye geçmiştir. Bu bakımdan Ali, Bektaşî şairlerinin en zengin bir esin kaynağıdır. Âl-i Abâ'ya ve onun on iki imamına sevgi ile Yezid'e lânet, Ali'ye olan övgüyü izler. Buna "tevellâ" ve "teberrâ" derler.

Bektaşîliğin zengin bir edebiyatı vardır. Bütün Batınî tarikatların inanışlarını kapsayan bu edebiyatta "Gülbankler"le "Terceman"lar önemli yer tutar. Bekteşi âyinlerinde چراغ uyandırıldıktan sonra okunan bir terceman:

Allah Allah

Çün çirâğ-ı fahrı uyardan Hudâ'nuñ 'ışkına
 Seyyidü'l-kevineyn Hatmü'l-enbiyânuñ 'ışkına

Sâkî-i kevser 'Alîyyü'l-Murtazâ'nuñ 'ışkına
 Hem Hadîce Fâtıma Hayrü'n-nisâ'nuñ 'ışkına

Oniki şadr-ı velâyet pişvâ'nuñ 'ışkına
 Çârdeh ma'sûm-ı pâk Âl-i 'Abâ'nuñ 'ışkına

Hızret-i Hünkâr-ı kutb-ı evliyâ'nuñ 'ışkına
 Haşre dek yansun yaqılsun billah anuñ 'ışkına

"Ehl-i beyt"e saygı ve sevgi her tarikatta vardır.

İsmail Ma'sukî'den:

Gel ey şüfî bizi men'eyleme 'ışk u tevellâdan
 Maḥabbetdür ezelde kısmet olan bize Mevlâ'dan

On iki imamı övmek ve Yezid ile arkadaşlarına lânet, bütün bâtinî tarikatlarda vardır.

Seyyid Nesimî'den:

Cân u dilden Muşafâ vu Murtażâ meddâhiyem
Hem bu oniki imâma söylem medh ü şenâ
Kürî-i Şimr ü Yezîd ü kürî-i Mervân-ı har¹
Muşafâ'nuñ hazretine ben kıluram ilticâ
Hânedân-ı Muşafâ'yı sevmeyen mel'ûna uş
Oğuram cânna bihad la'net anuñ dâ'imâ

Tevellâ ve teberrâ deyimlerine başka manzumelerde de rastlanır.
Mevlevî Fasih Ahmet Dede'den:

Tevellâsın teberrâsın bilen 'uşşâka 'ışk olsun
Tarikatde budur erkân buna illâ vü lâ olmaz

Bektaşî edebiyatında daha birçok deyimler ve terimler vardır. Örneğin, "Akyazılı, kızıldeli, kırklar şerbeti, erenler demi" gibi deyimler içkiden kinayedir.

Bektaşîlikte, birçok bâtinî tarikatlarda olduğu gibi "Tenâsüh", "hulûl ve ittihad" inancı yer tutar. Tenasuh ruhun sırasıyla bir cisimden başka cisimlere geçmesidir. Hulûl ve ittihadı İsmail Hakkı *Tuhfetü'l-Atâiyye* adlı eserinde şöyle açıklıyor:

"Pes sūfî-i sūnnî odur ki, hulûl i'tikâd itmiye, ya'nî Allahü Ta'âlâ, su zarfa hulûl gibi kimsenüñ cesedine hulûl itmemişdür. Zîrâ bu i'tikâd üzre olmak Naşrâniyyetdür. Bu ittihad dañi i'tikâd itmiye ya'nî Haq Ta'âlânüñ bir nesne ile müttehid olduğu yoktur. Zîrâ o nesneyi halkitmezden evvel ne vechile ğaniyy-i bizzât ise *لَا نَ عَلَى مَا عَلَيْهِ كَانَ* vefkınca yine ol ğmâ-yı tām üzerindedür ve vahdet didükleri keşretüñ zevâlidür. Yoksa Rab ile 'abdüñ ittihadı degüldür."

Bektaşîliğin kurucusu, XIII. yüzyılda Selçuklulardan II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında Anadolu'da Babâiler ayaklanmasını hazırlayan Baba İshak'ın müridi Hacı Bektaş-ı Velî'dir. Bektaşîler, sonradan şeriata yeni bir biçim vermiş olan Balım Sultan (Ö.H. 992=M. 1516)'ı ikinci kurucu sayarlar.

¹ Kurî: körlük, burada karşın anlamına. Şimr, Yezid, Mervan, Kerbela'da Hüseyin'in ölümüne meydan verenler.

Tasavvufun Edebiyattaki Yankıları:

Tasavvuf inancı, düşünce ve sanat alanında geniş bir esin kaynağı olmuş ve yüzyıllarca düşünürler bunu açıklamaya çalışmışlar, şairler de bu düşünce ve duyguları belirtmişlerdir.

Eski edebiyatımızda tasavvufî deyişin büyük bir değeri vardır. Edebî sanatlara tutkun olan şairler, bütün düşünce ve duyguları birer sembolle belirten tasavvuftan çok faydalanmışlardır.

Tasavvufî deyişin en güzel örneklerine tekke şiirlerinde rastlanır. Türli tarikatlara bağlı "ârif" şairler, bu inançları bu yolda ustaca belirtmişlerdir. Bunlardan kimisi tarikatların yöntemlerini ve yollarını gösteren öğretici manzumelerdir. Büyük bir bölümü de ilâhî bir neşve içinde yazılmış lirik, kimi kez de kalenderce şiirlerdir.

Divan şairleri de tasavvufun etkisi altında kalmışlardır. Bunlardan Sami gibi bu inanca gönülden bağlı olanlar, bu etkiyi büyük bir içtenlikle eserlerinde belirtmişlerdir. Ötekiler ise, ancak buldukları devrin modasına uyarak tasavvufî düşüncelerden esin almakla yetinmişlerdir.

Bu yoldaki manzumelerde rastladığımız "Şahid-i ezel", "Sâki-i bezm-i elest", "Anka-yı lâmekân", "Hicab-ı a'zam", "Sırru'l-esrar", "Kenz-i mahfî", "Gaybu'l-guyub", "Hakikatü'l-hakayık", "Noktatü'l-gayb", "Mahbubül-âşıkîn", "Müsebbibü'l-esbab" gibi deyimler hep Tanrı'ya işarettir.

Âşık, maşuk, hüsün, şive, mey, şarap, şâhid, hum, hum-hane, harâbat, câm, sâki, humar, mug, mugbeçe, mestî, küfür, kâfir, mutrip, saz, nâle, özel anlam taşıyan kelimelerdir. Kâmet, zülf, gîsû, muy, turre, ebru, zeban, dehan, zegan, dest, sâid, bâzu, hâl, ruh gibi kelimeler başka başka yorumlanır. Bahar, tâbistan, zemisten, bûstan, gül-zar, serv, sebze, reyhan, ebr, bâran gibi kelimelerin çeşitli anlamları vardır.

Mutasavvıfların kullandıkları terimlerin birçoğunu, Hafız divanını şerheden Konevî Mehmed Vehbi (Ö.H. 1244=M. 1828) kitabının önsözünde açıklamıştır. Aynı kelimeleri başka türlü yorumlayıp açıklayanlar da vardır.

Şeyh Elvân-ı Şirazî'nin *Gülşen-i Raz* çevirisinden:

Ne dimekdür bu elfâz u 'ibârât
Şerâb ü şâhid ü şem' ü harâbât

Kâdehdür sâkîdür meclisdurur mey
Rübâb ü 'üd ü şeştâr ü def ü ney

Bularuñ her birinüñ vir cevābın
 Hatāsın gider ü göster şavābın
 Kulak uranlar işbu iştilāha
 Teveccüh eylemez oldı şalāha
 Veliler rahmete'n li'l'ālem'indür
 Emīn-i evvelīn ü āhīr'indür
 Muḥakkiķde mecāzī ḫāl olmaz
 Bular pür-fitne vü pür-āl olmaz
 Güneş göster cihānı rüşen eyle
 Bu oddan oķa şudan cevşen eyle
 Su'ālüm āhıra irdi tamām it
 Buyruğil şun cevābında kerāmet

Cevab oldur ki şarab, şem', şahid didükleri, bu halk gördüğü, bildüğü degüldür. Bular istilâhdır. Yerlü yerinde gelicek beyan oluna.

Şarāb ü şem'ü şāhiddür şetāret
 Bulardur 'ayn-ı ma'nīye işāret
 Bu ma'nīyi çün izhār itdi Mevlā
 Ki her şūretde eyliye tecellā
 Şuyın serḫōşluğma bāde dirler
 Daḫi her şem'a nūr-ı sāde dirler
 Ḥaķīkatdür bu söz yalan degüldür
 Ki şāhid kimseden pinhān degüldür
 Şarāba di zücāc ü şem'a mışbāḫ
 Nedür şāhid şu'ā-'ı nūr-ı ervāḫ
 Görüñdi bir şerer şāhid yüzinden
 Hemān dem gitdi Mūsā kendüzinden
 Çū doldı Ḥaķ nidāsı birle sem'i
 Şecer oldı hemān dem anda şem'i

İbrahim Şāhidî (Ö.H. 957=M. 1550)'nin *Gülşen-i Vahdet* adlı eserinden:

Şūret-i maḫbūbda olan nuķuş
 Kıldılar mestāne 'ayş ü nūş u cūş

Zülf ü ruḥ ebrü dehen ḥaṭ çeşm ü ḥâl
Cem' olup kıldı bular ḥōş kıl ü kâl

Her birinden bir muvaḥḥiddür murād
Kim ğaraz temşilüdr ey ḥōş-nihād

Lik ruḥdan zât-ı Hâk maḳşüddur
Bunlar aña vârid ol mevrüddur

Hâk'durur ruḥdan murād ey ehl-i râz
Nâz ide ol ideler bunlar niyâz

Zülf-i dilberden murād 'âşıkdurur
Ruḥ aña 'Azrâ vü ol Vâmık'durur

Zâhid-i 'ârif durur ḥaṭdan murād
Mürşid-i kâmil durur fevḳa'l-'ibād

Ḥâlden abdâl-ı 'uryândur murād
Kim olupdur ḳand-i tevḥid aña zâd

Lâubâlî vü terâş ü bîniyâz
Aña olmuşdur ḥaḳıḳat her mecâz

Çeşmden mest-i ḥarâbâtî durur
Aña lâkin mestlik zâtî durur

Kim ḥum-ı vaḥdetden ol rûz-ı elest
Nüşidüp olmuş durur şeydâ vü mest

Şol muvaḥḥid oldı ebrüdan murād
K'ola mîr-i memleket çün Keyḳubâd

Hem dehen den ḳuṭb-ı 'âlemdür murād
Kim velâyet baḫrına oldur mevâd

Hâkim oldur 'alem-i ğayba hemân
Nesne yoḳdur aña maḥfî vü nihân

Cürcanî Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (Ö.H. 816=M. 1413)'in *Ta'rifat* adlı eserinde de tasavvuf terimleri yer alır. Esere Kemalpaşazade (Ö.H. 940=M. 1533) tarafından yararlı bilgiler eklendiği gibi, kitap Abdülaziz Mecdî tarafından da Türkçeye çevrilmiştir¹. Bu çeviride yer alan maddelerden birkaçı:

¹ Abdülaziz Mecdî'nin çevirisi basılmamıştır. Yazması da kitaplarda yoktur. Bu örnekler, rahmetli Fahri Bilge'nin kitaplığındaki yazma nüshadan, 30 yıl önce alınmıştır.

İsm-i A'zam: Cemî'-i Esmâyı câmi' olan isimdir. Bazı ulema İsm-i A'zam "Allah" lafzıdır demişler.

Kutbiyyet-i kübra: Kutbü'l-aktab mertebesidir. Peygamber'in bâtnî nübüvveti olan velâyet-i Muhammediyyeden ibarettir.

Gavs: İltica zamanına ait olarak kutba verilen isimdir. Başka vakit kutba gavs denmez.

İmâman: Gavsın, yani kutbun biri sağında ve diğeri solunda olan iki şahısdan ibarettir. Sağda bulunan zatın nazarı melekûttadır. Bu zat kutbun aynasıdır. Solda bulunan zatın nazarı ise mülkedir. Bu da kutbun mir'atıdır. Bu zat sağındakine nazaran makamı daha yüksektir. Kutbun vefatında halifesi olur.

Evtâd: Dört âdemden ibarettir. Bunların menâzili şark, garp, şimal, cenuptan ibaret olan âlemin erkân-ı erbaasıdır.

Nücebâ: Kırklardan ibarettir. Bunlar halka isabeti mukadder olan me-sâibi yüklenmekle meşguldürler.

Nukabâ: Bâtn ism-i celili kendilerinde tahakkuk ederek keşf-i kuluba kadir ve vücuh-ı serâirden setâir açılarak hafâyâyı istihraca mazhar olan zevat-ı âliyedir. Üç yüz kişidir.

İnsan-ı Kâmil: Avâlim-i İlâhiyyeyi ve küllî ve cüz'î olarak avâlim-i kevnîyyeyi muhit olan zattır.

Tâhir: Evâmîr-i İlâhiyyeye muhalefetden Cenab-ı Hak'ın hıfzettiği âdemdir.

Tâhirü'z-Zâhir: Cenab-ı Hak'ın maâsîden hıfzettiği âdemdir.

Tâhirü'l-Bâtn: Cenab-ı Hak'ın vesâvis ve hevâcisden hıfzettiği âdemdir.

Tâhirü's-Sır: Cenab-ı Haktan bir lahza gafil olmayan kimsedir.

Tâhirü's-Sırrı ve'l-alâniyye: İki tarafa riâyetinin vüs'atine mebni hem hukuk-ı Hakka, hem hukuk-ı halka tamamıyla hürmetkâr olan zattır.

Şecere: Cism-i küllî heykelini tedbir ve tedvir eden insan-ı kâmildir.

Sefer: Zikir ve fikir ile Hakka teveccühe başladığı zaman kalbin seyr-i ma'nevîsinden ibarettir.

Sevâd: Hak'ın Hak'da müstetir olmasından ibarettir.

Sahıv: Ârifin gaybubet-i hisden sonra tekrar hisse rücuudur.

Mevt: Ehl-i Hak ıstılahında hevâ-yı nefsi kam' ve izaledir.

Mevt-i Ahmer: Nefse muhalefettir.

Mevt-i Ebyaz: Açlıktır.

Mevt-i Ahdar: Eski ve yamalı giymektir. Kanaatle maişetin yeşillenmesi vech-i tesmiyedir.

Mevt-i Esved: Halkın ezasına sabr u tehammüldür.

Yâkut-ı Hamra: Nefs-i küllîden ibarettir. Vech-i tesmiye, nurâniyetin cisme taaluk zulmeti ile imtizacıdır. Cisimden ayrı olan akıl böyle değildir. Nur-ı mahz olduğundan ona "dürr-i beyza" denir.

Ğâbe Kavseyn: Daire-i vücudta ibdâ', iade, nüzul, uruc, faaliyyet, kabiliyyet gibi beyne'l-esma mevcut olan, tekabül itibarıyla esma ve sıfata ait bulunan, kurb-ı esmâiden ibarettir (bu kurb-ı sıfâtî olup kurb-ı zâtî değildir). İttisal denilen temeyyüzün bakasıyla birlikte Hak ile ittihadan ibarettir. Bu makamın fevkında yalnız "ev ednâ" makamı vardır. Bu son mertebe ayn-ı cemi'deki ahadiyyet-i zâtiyyeden ibarettir. Abd ile Hak arasındaki temeyyüz ve i'tibarî olan ikilik zâil olduğundan bu makama "ev ednâ" denmiştir. Vahdiyyetle ahadiyyetin ittihad-ı zâtîsi makamıdır. Bu makam kurb-ı zâtîdir.

Hu: Hak'tan başkası için şuhuduna imkân olmayan gaybdır. Buna "küh" tabir olunur.

KAYNAKLAR

Kur'an:

Kur'an, Cibril-i Emin aracıyla birer "vahy" olarak Hz. Muhammed'e parça parça 23 yılda "nâzil" olmuş Hakkın kitabıdır. İnanılması gereken bütün gerçekler, uyulmasında dünya ve âhiret mutluluğu bulunan bütün esaslar, Hakkın kitabında yer almaktadır.

Kur'an'da Tanrı'nın "zât"ı dünyanın yaratılışı, insanlar, melekler, cinler, kıyamet günü, cennet ve cehennem hakkında bilgiler ve haberler vardır. Eski peygamberler ve birçok tarihsel kıssalar da yer almaktadır.

Kur'an'a göre, Yahudilikle Hıristiyanlık, İslâm'ın doğmasıyla birlikte hükümden kalkmış birer hak din olduğu gibi, Dâvud'un *Mezâmîr*'i, Musa'nın *Tevrat*'ı, İsa'nın *İncil*'i, Tanrı tarafından bu peygamberlere "vahy" suretinde "nâzil" olmuş "semâvî" birer kitaptır. Ama bugün, kutsal kitap adını taşıyan bu kitaplar Allah'dan indirilen metin değildir.

لَا تَصْدِقُوا أَهْلَ الْكُتُبِ وَلَا تَكُنْدِ بُؤْهُمُ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي
 أَنْزَلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ

hadisi bunu belirtmiş oluyor ki “kitap ehlini tastik de, tekzip de etmeyin; deyin ki, biz size ve bize gönderilmiş olana inandık; bizim Allahımız ve sizin Allahınız birdir.” demektir.

Kur'an'daki âyetlerin kimisi daha önceki âyetlerdeki emirleri hükümsüz bırakır. Hükümsüz kalan âyetlere “mensuh”, bu âyetlerin hükümsüz kaldığını bildirenlere de “nâsîh” denilir.

Tanrı da *Kur'an*'da şöyle buyuruyor:

مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِخْهَا نَاتٍ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

Anlamı: “Âyetlerden kimilerini neshedersek, ya da lafzını dahi unutturarak ortadan kaldırırsak ondan daha hayırlısını, ya da benzerini göndeririz.” (Bakara suresi, 106. âyet)

Kur'an'daki âyetlerden anlamları açık ve hükümleri kesin olanlara “muhkemat”, başka başka anlam verilebilecek yolda “te'vil”e elverişli bulunanlara da “müteşâbihat” denilir.

Kur'an'ın âyetleri “nâzil” oldukça, peygamber bunları ümmetine tekrarlamış, yazdırmıştır. Dinleyenler de bunları bellemiş ve ezberlemişlerdir. *Kur'an*'ı belleyen “hâfız”lara “kurâ”derler. *Kur'an*'ı herkesten iyi belleyen, sahabelerden biri de İbnü Mes'ud (Ö.H.32=M. 652)'dur. *Kur'an*, peygamberin daha sağlığında yazılmışsa da, bunlar Ebu Bekir zamanında bir cilt olarak hazırlanmış, Osman zamanında bu nüshadan çoğaltılmıştır. *Kur'an*'ın tertip edilirken âyetlerin peygambere “nâzil” olma sırası gözetilmediği gibi, hükümlerin birbiriyle olan ilgileri de gözönüne alınmamış, sadece sureler halinde derlenmiştir.

Kur'an'ın yaratık (mahluk) olup olmadığı kelâmcılarınca tartışma konusu olmuşsa da, Allah nasıl yaratık değilse, onun kelâmının da yaratık olamayacağı inanma varılmış ve tartışma ortadan kalkmıştır.

Âyetler, hüküm ve anlamca birbiriyle olan ilgilerine göre “sure”ler içinde yer alır. *Kur'an*'da 114 sure vardır. Âyetleri 6600'den çoktur.

Hadis:

Peygamber'in sözlerinden ve işlerinden bahseden hadisler de, gerek *Kur'an*'daki hükümleri açıklaması gerek türlü işlerde tutulacak yolları göstermesi bakımından, Müslümanlar için ikinci kaynaktır.

Peygamberin sağlığında, onun sözleri senet (huccet) olur, onun davranışları örnek tutulur, nasıl davranılacağı bilinmeyen işlerde kendisinden sorulurdu. Peygamber öldükten sonra, vaktiyle onun sohbetinde bulunmuş olan "sahabe"ler peygamberin sözlerini anlattılar. Bu sözleri sahâbelerden işitenlere "tâbiîn", daha sonraları "tâbiîn" den işitmiş olanlara da "teba'-ı tâbiîn" (tübba'-ı tâbiîn) derler.

Yıllarca bu aktarmalar ve söylentiler devam etti. Hadisin doğru olduğunu belirtmek için anlatanların adları ile anılarak kaynağa dek varmak yöntem haline geldi. Sonradan bu hadisler toplandı. Bu konuda birçok eserler meydana getirildi.

Tefsir

Aklı başında olan, İslâmın şartlarını ve hükümlerini yerine getirmekle yükümlü bulunan "âkıl ve mükellef" her mü'mine "ahkâm-ı ilâhiyye"yi bilmek farzdır. Bu hükümlerin ilk kaynağı *Kur'an* olduğuna göre, *Kur'an*'ın anlamını bilmek "maânî-i latifesine ve nikât-ı mezâyâsına vâkıf" olmak gerekir. İşte tefsir kitapları bu maksatla kaleme alınmıştır.

Tefsirler, âyetlerin "nâsih" ve "mensuh"unu âyetlerin "nâzil" olma nedenlerini, kastedilen anlamlarını bildirir; bunların çoğu "sahâbe" ve "tâbiîn" in anlattıklarına dayanır.

İlk "müfessir"ler, sahâbeden İbnü Mes'ud (Ö.H. 32=M. 652) ile peygamber'in amcasının oğlu İbnü Abbas (Ö.H. 68=M. 687)'dir. İlk tefsir İbnü Abbas'ındır.

Fıkıh

Fıkıh, şeriat hükümlerine uygun olarak, dünya işlerinde tutulacak yolları gösterir. Toplum hayatı içinde kişiye düşen görevler, dine, devlete, hükümete ve topluma karşı gözönünde tutulacak başlıca ilkeler, devlet ile kişi arasında karşılıklı hak ve ödevler, kişilerin birbiriyle olan ilişkileri, siyasal ve toplumsal düzen, yönetim, adalet ve ticaret işleri, miras hukuku, ceza yöntemi, fıkıhın çerçevesi içine girer. Bunların her biri, sonradan ayrı yasalara konu olmuş ve hepsi birden İslâm hukukunu meydana getirmiştir.

“Ef’âl-i mükellefîn”, ya “farz” ve “vâcib”dir; yerine getirilmesi gerekir. Ya da “haram”dır; sakınılması emredilmiştir. Kimileri, “mekruh”dur, yapılması suç sayılmasa bile iyi karşılanmaz derler. Kimileri ise “mubah”dır; işlenip işlenmemesinde hiç sakınca olmadığını söylerler.

Halkın bilmesi gereken bu “emir” ve “nehiy”leri şeriat adamları önce-leri *Kur’an* ve hadise dayanarak “sahâbe”lere, sonraları da “tâbiîn” ve “teba’-i tâbiîn” ne dayanarak saptamağa çalışmışlardır.

Ancak *Kur’an*’daki âyetlerin tefsirleriyle, hadisleri açıklamada beliren ayrılık, şeriat adamlarını kimi yönlerde anlaşmazlığa götürdüğü gibi, biribirini izleyen ve *Kur’an*’la hadisin hükümleri dışında kalan yeni olaylar, hakkında hüküm vermek için başka “delil”lerin bulunmasını gerektiriyordu. Bu gibi hallerde fakihlerin kendi başlarına düşünüp ve benzeri olaylarla kıyaslayıp karar vermeleri gerekmektedir. Bu düşüncede olanlara “ehl-i re’y ve kıyas” derler ki, bunların merkezi Irak’tır ve imamları Ebu Hanife’dir.

Daha çok hadise dayananlara “ehl-i hadis”, ya da “ehl-i taklit” derler ki, bunların da merkezi Hicaz’dır. İmamları da İmam-ı Mâlik’dir İmam-ı Mâlik, Medine ahâlisinin bir işi işlerken kendilerinden önce gelenlere uyduğunu ve onları taklit ettiğini görerek, Medine halkının herhangi bir işteki tutumunu, şeriat “delil” lerinden saymıştır. “Ehl-i taklit” denilmesi bundandır.

İmam-ı Mâlikin eshâbından İmam-ı Şâfiî, Hanefî ve Malikî mezheplerini birleştirerek Şâfiî mezhebini kurmuştur. İmam-ı Şâfiî’nin eshâbından olan İmam-ı Hanbel, “kıyas” ve i’cma’-ı ümmet’e pek dayanmaz. Daha çok hadisten güç alır. Şîîlerle en çok savaştıkları bunlardır.

Ehl-i sünnetin dışında kalan “ehl-i bid’at”ında kendilerine göre fıkıhları ve mezhepleri vardır. Bunlar *Kur’ân*’ın âyetlerini diledikleri gibi te’vile kalkışmışlar, sünnet üzerinde tartışmalarda bulunmuşlardır. Sonraları “içtihad” koşulları ağırlaştığı ve bu koşullara uyan kimseler bulunmadığı için içtihad kapısı kapanmıştır.

Usul-i fıkıh: Şer’î “delil”lerden *Kur’ân*, herkesçe kabul olunan en güçlü delil idi. Sünnete uymakta da fakihler birleşmişlerdi. Ancak kıyas ile icma’ın şer’î “delil”lerden olup olmadığı tartışma konusu olmakta idi. Bu tartışmalar usul-i fıkıh-ı meydana getirmiştir. Hele içtihad kapısı kapandıktan sonra fıkıhda içtihada dayanan başlıca sorunlardaki ihtilâflar da usul-i fıkıha geçmiş oldu. Böylece “cedel”, “münazara” ve “hilâfiyyat” da ortaya çıktı. Dört imamın başlıca kaynakları ve aralarındaki ihtilâfların nedenleri üzerinde tartışmalar ayrıca bir ilim konusu oldu.

Usul-i fıkıh, “delil”lerden hüküm çıkarmak için gereken yolları ve yasalrı, haberlerin nasıl ve ne yolda geldiğini, anlatanların durumunu araştırarak haberin doğruluğuna dayanak bulmağa çalışır. Haberler arasında ayrılık olunca, hangisini yeğlemek gerektiğini inceliyerek bunların “nâsîh” ile “mensuh”unu gösterir. Kıyasın koşullarına, kıyaslamada benzeyen ile benzetilenin nitelikleri üzerinde durur.

Fürû’-i fıkıh: Kıyaslamada kendine benzetilen “makîsün aleyh” asıldır; benzeyen “makîs” ise “fer”dir. Asılda bulunan nitelikler arasından, şer’î hükme dayanak olacak ortak niteliğin “fer”de bulunup bulunmadığının belirtilmesi gerekir. Hükümün uygulanmasına başka engel yoksa, bu nitelik “fer” de de bulunmalıdır. “Fer”in çoğulu “fürû”dür. “Fürû”, asla yüklenen başlıca sorunları kapsar.

Kelâm

İman, kalble “tastik” ve dille “ikrar”dır. Akaidin esası budur:

أَمَنْتُ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْقَدَرِ
خَيْرِهِ وَشَرِّهِ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى

Allah’a meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah’dan olduğuna inandım, demektir.

Şeriat, bize “müsebbib-i cemî’-i esbab” olan Tanrı’ya imanı emrediyor. Ancak onun gerçek niteliğini bize bildirmiyor. Bunu bilmek insan anlayışının üstündedir. Yalnız inanıyoruz ki, Tanrı yaratıklarının hiç birine benzemez, kusursuzdur. Şeriat Tanrı’nın “Âlim, Kâdir, Mürid, Mukaddir” olduğuna ve “elba’sü ba’de’l-mevt”e inanmayı da emrediyor.

İşte “akaid-i imaniye”nin esası budur. “İlm-i kelâm” bunlardan bahseder. Kaynağı ise kitap ile sünnettir.

İnsanlar, varlığı ancak beş hassa ile anlarlar. Görüp işitemediği, dokunamadığı, koklayamadığı, tadamadığı şeyleri yok sanırlar. Oysa gerçek hiç de böyle değildir. Nasıl ki kör, varlıkları göremez; ama görenlerin sözüne inanarak varlığı tasarlar. Bunun gibi, mü’minler akıl erdiremedikleri gerçeklerin bulunduğunu bilirler; bu gerçekleri bildiren *Kur’an* ile hadise inanırlar.

İşte ilk fahiklerin kelâmdaki sorunları budur. Buna “selefiye mezhebi” derler. Ebu Hanife’nin *el Fıkhu’l-Ekber* adlı kitabı kelâmdaki bahislerin ilk

kaynağıdır. Selefiyye “sahâbe-i tâbiî”ne bağlıdır. İncelemede derinliğe dalmak istemezler. Tartışma konusu olacak sorunlar üzerinde durmazlar. Ancak *Kur’an*’ın gösterdiği “aklî ve naklî delil”lerle “akaid-i imaniyye”yi isbat eylemek yolunu tutarlar. Bilemeyeceklerini itiraf ederler. Yersiz sorulara cevap vermemeyi yeğlerler.

Tanrı’nın sıfatları kitapta bildirilmiştir. Tanrı’ya lâıyk olmayan benzetmeler yapılamaz. Bu sıfatlar yaratığın sıfatlarına benzemez. Niteliği anlaşılabilir, değiştirilemez. Bütün “delil”ler *Kur’an*’da bulunmaktadır.

Varlık “hâdis”dir; sonradan meydana gelmiştir. Her var olana bir var edici gerektir. Varlıkta görülen düzen bunun bir yaratıcısı olduğunu gösterir. *Kur’an*’daki “müteşâbih” âyetler üzerine sonradan ihtilâflar çıktı. “Naklî deliller”den başka birtakım “aklî deliller”le de isbat yoluna gidildi. Bu tartışmalar “ehl-i sünnet”in karşısına bir de “ehl-i bid’at”, ya da “ehl-i i’tizal” çıkarmış oldu.

Bu konuda ilk eseri yazan el Gazzalü’l-Basrî Ebu Hazîfe Vasil b. Atâ (Ö.H. 181=M. 797)’dır. Böylece ehl-i sünnet’in “ilm-i tevhid”ine, ya da “Fıkıh-ı Ekber”ine karşı “ilm-i kelâm”, “ehl-i bid’at”ın bilimi olarak ortaya çıkmıştır.

Sonradan İbnü Küllâbi’l-Basrî (Ö.H. 241=M. 855), “mu’tezile”nin mesleğine hücum ederek mütekelimin’in “ilm-i kelâm”ma yol açmış oldu. İbnü Küllâbi’l-Basrî’nin temsil ettiği mezhep “ehl-i sünnet-i âmme”dir. “Ehl-i sünnet-i hasa” mezhebini temsil edenler de İmam Ahmed b. Hanbel ile içtihad sahibi öteki imamlardır.

Mu’tezileden Ebü’l-Hüzeyl ile İbrahimü’n-Nezzam, felsefe ve kelâm yöntemlerini birleştirerek “ilm-i kelâm”a yeni bir biçim vermişlerdir ki, bunlar da “ehl-i bid’at” mezhebini temsil ederler.

El Kindi Ebu Yusuf Yakub b. İshak ile de “meşâiyye” felsefesi kurulmuştur.

Mütekelimin arasında “ehl-i sünnet” olduğu gibi “ehl-i bid’at da vardır. “Ehl-i sünnet” olan mütekelimin başlıca “Mâtürîdiyye” ve “Eş’ariyye” fırkalarına ayrılır. Bunlardan ilkinin kurucusu Mâtürîdî Ebu Mansur (Ö.H. 333=M. 944), ikincisinin ise Eş’arî Ebu’l-Hasan Ali b. İsmaili’l-Basrî (Ö. H. 330=M. 941)’dir.

Mâtürîdî’nin *Fıkıh-ı Ekber Şerhi* ile Eş’arî’nin *El İbane*’si kelâm ilmi için Ebu Hanife’nin *Fıkıh-ı Ekber*’inden sonra esaslı birer kaynak olmuştur.

El Kindî ile başlayan İslâm felsefesi, Farabî ve İbnü Sîna ile büsbütün kurulmuş oldu, Bu felsefe İlm-i kelâma karşıtı. Kelâmla felsefe metafizik sorunlarında uyuşamıyordu. Ebu Bekri'l-Baklânî (Ö.H. 403=M. 1012), "mukaddimat-ı akliyye"yi öne sürerek ilm-i kelâmı gerçekleştirdi. Cuveynî Ebu'l-Maâlî (Ö.H. 478=M. 1085)'de daha çok genişletti. Cüveynî Ebu'l-Maâlî'nin *Eş Şâmil*'i ile *El İrşad*'ı sonradan gelenler için birer kaynak oldu.

Mütekaddimin denilen eskilerin ilm-i kelâm'ı, Gazalî (Ö.H. 505=M. 1111) ile yeni bir evreye girmiş oldu. Gazalî ile başlayan ilm-i kelâm müteahhirin'in ilm-i kelâmıdır.

Gazalî mantığı ve felsefeyi de ilm-i kelâm'ın sınırları içine alarak ilm-i kelâmı genişletti.

Gazalî ile başlayan müteahhirin'in ilm-i kelâmı, Râzî Fahrü'd-din Muhammed (Ö.H. 606=M. 1209) ve Âmidî Seyfü'd-din (Ö.H. 631=M. 1233) ile genişlemiş, Beyzâvî Nâsiru'd-din Abdullah (Ö.H. 685=M. 1286) ile de olgunluğa erişmiştir. Böylece ilm-i kelâm İslâm âleminde felsefeyi durdurmuş ve onun yerine geçmiştir.

Kelâmın başlıca soruları:

İlm-i kelâm, Tanrı'nın "zat", "sıfat" ve "ef'al"ini şeriatın çizdiği esaslara göre inceleyerek "ulûhiyyet"i bir sistem içinde ispata çalışır.

Mütekaddimin Tanrılık bahsini ispata çalışırken yeni birçok tartışma konularını ortaya atmıştı. Müteahhirin de bunlara başka bahisler ekledi.

İlm-i kelâmın, daha geniş bir deyimle İslâm felsefesinin başlıca sorunları arasında "vücut ve adem", "hudûs ve kîdem", "illet-i ûlâ", "vücut ve zat", "nefy ü isbat", "teaddüd-i kudema", "hakayık-ı eşya" "madde ve ruh" "mebde' ve meâd", "kaza ve kader", "hayr ve şer", "irade-i cüz'iyeye", "cevher ve araz", "cevher-i ferd", "cüz'-i lâyetecezza", "heyûlâ ve suret", "halâ ve melâ" gibi bahisler önemle yer alır.

Dinî edebiyatta çok geçen ve biraz açıklanması gereken bahisler üzerinde duralım:

Hakayık-ı eşya: Felsefede ilk önemli sorun "hakayık-ı eşya" bahsidir. Yani evrende var olarak gördüğümüz eşya gerçek varlığa sahip midir? Yoksa biz mi onları var görüyoruz.

Şeriatçılar eşyanın gerçek varlığına inanırlar. Bunların hiç olmazsa birçoğunu insan bilgisinin kavrayabileceğini söylerler. Bunun tersini iddia edenler de vardır. Bunlar üç sınıftır: "indiyeye", "inadiyye", "lâedriyye".

İndiyye, eşyanın gerçek varlığı bizim anlayışımıza ve inancımıza bağlıdır. Bir şeyin “cevher” olduğuna inanırsak “cevher”, “araz” olduğuna inanırsak “araz”dır derler.

İnadiyye, eşyanın gerçek varlığını toptan inkâr ederler. Bunlara göre “hakayık-ı eşya” adı verilen şeyler büsbütün kuruntu ve hayaldir.

Lâedriyye ise, bir şeyin gerçekten var olup olmadığına bizim bilgimiz erişmez, derler. Her şeyden, ve kendi varlıklarından da şüphe ederler. Hattâ şüphelerinde bile “sahib-i şekk ü reyb” olduklarını söylerler.

Hudûs ve kıdem: Hudûs sonradan meydana gelmek, kıdem de öncesi olmamaktır. Tanrı kadîmdir. Her şeyin başlangıcıdır: “illet-i ûlâ”dır. Vücutu hiç bir sebep ve illete muhtaç değildir. Evren ise hâdisdir; sonradan olmalıdır. Varlığı, onu meydana getiren bir nedene muhtaçtır.

Teaddüd-i kudema: Allah’ın birliğine inananlar için kadîm birden çok olamaz; “kadîmler teaddüd” edemez.

Teselsül: Teselsül, ilm-i kelâmıda illetlerin biribiri ardınca devamı demektir. Oysa bütün illetlerin, en sonunda kadîm olan bir “illet-i ûlâ” ya vararak teselsülün kesilmesi gerekir.

Halâ ve melâ: Halâ, birbiriyle bitişik olan iki cismin arasındaki boşluktur. Eskiler “mekân”ı açıklarken, “buud” ve “halâ” yani uzaklık ve boşluk hakkında türlü düşünceler ileri sürmüşlerdir. Mütakellimine göre, iki cismin arasındaki boşluk, maddenin hareketine elverişli ve maddeden ayrı soyut bir uzaklık (bu’d-ı mücerred)’tir. Bu uzaklık bir kuruntu (ferâğ-ı mevhum) dur; ancak cisme zarf olabilir. İçinde cisim bulunan boşluğa “hayyız”, cisim olmayan boşluğa “halâ” derler. Cisimlerin “cüz’-i ferd”lerden meydana geldiğini kabul etmiş oldukları için, cüzü’lerin hareketini mümkün kılmak üzere “halâ”nın varlığına inanırlar.

“İşrakıyyun” a göre buud vardır; maddeden ayrı ve “meftur”dur. Yani yarılıp bir cismi içine alabilecek bir varlıktır.

“Meşaiyyun” ise cisim olmadan buud olamayacağını kabul ettiklerinden “halâ” yani cisimsiz bir boşluk olamaz derler.

Eskiler, arz merkez olmak üzere sırasıyla biribirinin üstünde dokuz feleğin bulunduğunu kabul etmişlerdir. Dokuzuncu felek “muhaddid-i cihat”dır. Hepsinin üstünde olan ve öteki felekleri kaplayan bu feleğe “felek-i atlas” derler.

Meşaiyyuna göre bütün buudlar burada sona erer. Artık felek-i atlasın ötesinde buud yoktur. Buradaki halâ bir kuruntudur; “nefy-i sırf”, “adem-i mahz”dır. Eğer “felek-i a’zam”ın ötesinde bir buud olsa-cisimsiz buud ola-

mayacağından - "melâ"nın yani başka varlıkların ve feleklerin de bulunması gerekir. Melâ düşüncesi ise, fezada harekete engel olacağından mümkün değildir. O halde "lâhalâ ve lâmelâ" deyip ikisini de inkâr etmekten başka çare yoktur.

Heyûlâ ve suret: Heyûla, biçimi olmayan şeydir; ama bütün suretler var olmak için kendine muhtaçtır. Madde ile heyûlâ arasında fark yoktur, ikisi de aynı anlama gelir. Ama buradaki madde, gözle görülüp elle tutulan madde değil, belki onun var olmasına imkân veren "ilk madde" demektir. Suret ise onun biçimidir. Suret heyûlâdan, heyûlâ da suretten ayrılmaz. İkisi birden asıl maddeyi meydana getirir.

Cevher ve araz: Cevher başlıbaşına bir varlığa sahiptir. Araz ise belirebilmek için başka bir varlığa muhtaçtır. Örneğin, taş başlıbaşına bir varlık, bir cevherdir. Oysa taşın rengi taşın var olmasına bağlıdır. O halde kırmızı taş dediğimiz zaman, taşın kendi cevher, rengi de araz olmuş olur.

"Cevher-i ferd", "cüz'-i ferd", "cüz'-i lâyetecezza" parçalanması mümkün olmayan cevherler, varlıklar demektir.

Bunların hepsi, eski edebiyatımızda birer mazmuna esas olarak geçer.

Akaid ve İbadet

Fıkhın esası "ahkâm-ı şer'iyye ve ameliyye", kelâmın esası da "akaid-i diniyye"dir. Buradaki akaid ibadet değil, iman ve itikadın esaslarıdır; dinin yöntemlerini ve kurallarını bildirir. Sonradan ibadet bahislerini kapsayan eserlere de akaid adı verilmiştir.

İbadet, şeriatin önemli bir bölümüdür. Her "âkil ve bâlig", yani şeriatça görevini yapmakla yükümlü sayılan her Müslüman, "kelime-i şahadet" getirerek bunlara inandığını söyledikten ve gönlüyle de doğruladıktan sonra, temizlik, abdest, namaz, niyaz, zekât, oruç ve haccın koşullarını ve yöntemlerini öğrenecektir. Fıkhın, dinî sorunlarla ilgili ibadet bölümü işte bu konuları ele alır.

Bu konularla ilgili eski ana kitaplar da, İslâm dininin esaslarını belirten kaynaklar arasında yer alır.